

кримінального циклу з'ясовує сутність відповідних явищ і фіксує їх в поняттях. Таким чином зміст понять цих наук у кінцевому результаті визначається явищами об'єктивного світу, що входять в предмет їх дослідження. Тому якщо та чи інша наука кримінального циклу включає у свій понятійний апарат поняття суміжних наук, що не належать до класу міждисциплінарних понять, які розробляються наукою кримінального права, то повинна користуватися ними як даними і виходячи з того змісту, який укладають в ці поняття відповідні науки. Інше рішення суперечило б логіці наукового аналізу, затруднювало б можливість дослідження проблем, що стоять перед кожною з наук кримінального циклу, особливо в галузях, де ці науки тісно примикають одна до одної.

Надійшла до редколегії 20. 08. 2000

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Ю. Тодика, член-кореспондент АПрН України

Конституція України як соціальна цінність

В умовах, коли за результатами всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. ініціюються істотні зміни в Основний Закон нашої держави, є об'єктивна необхідність акцентувати увагу на значній цінності Конституції як нормативного акта. Це важливо в аспекті як новелізації конституційного тексту, так і виконання Конституцією своєї стабілізуючої ролі в правовій державі. Змінюючи Основний Закон, не слід забувати латинське прислів'я “*festine lente*” — поспішай повільно.

У загальнотеоретичній літературі останніх років право все частіше розглядається в ціннісному, тобто аксеологічному, аспекті. С. Алексєєв акцентує на тому, що у зв'язку з розвитком того напрямку філософської думки, який називається аксеологією (вченням про цінності), стало можливим охарактеризувати місце і роль права в житті суспільства більш чітко і ґрунтовно. На його думку, “право в суспільстві в умовах цивілізації з аксеологічної точки зору — це не тільки необхідність, а й соціальна цінність, соціальне благо”. Отже, С. Алексєєв як соціальну цінність визнає всю систему права — цілісну систему нормативної регуляції.

Разом з цим, на наш погляд, є всі підстави говорити про цінність окремих галузей та інститутів права, які виконують певні функції і завдання в регулюванні суспільних відносин, про різну соціальну цінність окремих нормативно-правових актів, про особливу цінність деяких з них, наприклад конституції. Виходячи з того, що конституційні норми є базою всіх галузей національної правової системи і визначають демократичну спрямованість всього законодавства, що їх дія поширюється на всіх суб'єктів правовідносин, є підстави вважати, що Конституція України має особливу соціальну цінність для держави, суспільства, людини. Тому повинні бути спеціальні механізми охорони і захисту Основного Закону. На це насамперед спрямована діяльність Конституційного Суду України. Вважаємо, що не тільки всю систему права, а й конституційне право, Конституцію як основоположний нормативно-правовий акт, що має особливі юридичні якості, можна розглядати і оцінювати в аксеологічному аспекті. Законодавчі акти, як в цілому і всі правові, мають значну соціальну цінність. Але одні з них (закони про пенсії військовослужбовців, про статус депутатів місцевих рад, про інвестиції тощо) мають соціальну цінність для окремих прошарків населення і соціальних груп, у той час як Конституція, закони про громадянство, про вибори, про всеукраїнський та місцеві референдуми, Цивільний кодекс цінні для всіх громадян України. Для іноземців і біженців особливу значущість, окрім Конституції України, мають закони “Про правовий статус іноземців”, “Про біженців”, оскільки в них детально регламентується правове становище цієї категорії осіб і визначаються їх можливості в різних сферах суспільного життя.

Конституція України, безумовно, має особливу соціальну цінність для суспільства, держави та особи, що впливає з її специфіки як Основного Закону, можливості впливати на соціальні процеси.

Конституція України в аксеологічному аспекті в науковій літературі, на жаль, не розглядалася, хоча в цьому є об'єктивна необхідність з багатьох точок зору, в тому числі правовиховної. Для того щоб переконати людей виконувати приписи Конституції, щоб вони сприймали її належним чином, необхідно, щоб вони сприймали її як документ значної соціальної цінності. Становлення в Україні

конституціоналізму на демократичних засадах пов'язане не тільки з фактом існування Основного Закону, а й з рівнем конституційної культури населення, фахівців державного апарату, зі ставленням до Конституції як до цінності. Неповага до Конституції — це неповага до себе, до історії країни, до народу.

Конституція України як соціальна цінність, на наш погляд, виявляється в такому: 1) як нормативно-правовий акт, що має найвищу юридичну силу і визначає демократичну спрямованість розвитку держави і суспільства, правової і політичної систем; 2) як документ, в якому втілені цінності та ідеали світового конституціоналізму (пріоритет прав людини, народовладдя, верховенство права, республіканська форма правління, поділ влади, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність, рівність перед законом тощо); 3) як акт, що встановлює межі втручання держави в особисте і асоційоване життя громадян (обмежувальна функція Конституції); 4) як інформаційна цінність, оскільки, знайомлячись із текстом Конституції України, громадяни, іноземці, особи без громадянства, вітчизняні та зарубіжні юридичні особи, державні та недержавні інституції одержують інформацію про конституційний лад країни, правовий статус людини і громадянина, політичний режим, територіальний устрій держави, гарантії прав особи тощо. Конституція — це своєрідний паспорт держави; 5) як інструмент забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп і прошарків населення (щоправда, цей баланс весь час коливається під впливом різних чинників). Стабільна легітимна конституція, як свідчить світовий досвід, відтворює і інституційно оформлює досягнутий у суспільстві консенсус різних політичних сил відносно політико-правового і соціально-економічного устрою суспільства і держави; 6) як документ, що консолідує суспільство на відповідному етапі його розвитку; 7) як акт, що містить у собі програмні положення, які визначають демократичний вектор розвитку українського суспільства; 8) як основа подальшої модернізації держави і суспільства, фактор демократизації соціуму; 9) як база забезпечення стабільності державного і суспільного ладу; 10) як основа стабільного демократичного конституційного статусу людини і громадянина. В Конституції України втілено концептуальні положення Загальної декларації прав людини і громадянина, Міжнародного пакту про

громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про соціально-економічні і культурні права, Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Цінність чинної Конституції України посилюється й тим, що її норми є нормами прямої дії (ст. 8) і володіють такими загальнонормативними якостями, як загальнообов'язковість, нормативність, формальна визначеність, висока захищеність її норм, а також іншими важливими якостями, що мають суттєве значення для суспільства, держави і громадянина. Конституція дає можливість забезпечити усталений порядок у суспільних відносинах, вона є центром правової системи України, вагомим підґрунтям створення нормативної бази діяльності державних структур і громадських інституцій і функціонування їх у межах конституційно-правового поля. Найвища юридична сила конституційних приписів дає можливість створити умови, за яких існує єдиний правовий порядок на всій території країни. На це спрямовані зусилля Конституційного Суду, інших владних структур держави. Положення ст. 8 Основного Закону про те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, посилює “інструментальну цінність” Конституції.

Конституція має особливу цінність для держави, оскільки вона встановлює систему і структуру державних органів, основи їх компетенції, необхідність діяти на основі принципів поділу влади, законності, функціонувати в межах Конституції і законів, спрямовувати свої зусилля на забезпечення прав і свобод людини. Разом з цим Конституція має істотне значення для людини, оскільки в її основу покладена ідея пріоритету прав особи. Конституційні норми через правосуддя, інші механізми забезпечення прав людини виступають важливим інструментом в руках громадян у захисті своїх прав і свобод. Конституція України встановлює основи правового регулювання не тільки держави, а й інших елементів політичної системи, що має істотне значення для становлення структур громадянського суспільства і функціонування їх на демократичних засадах.

Конституційні норми, будучи, як правило, нормами узагальнюючого характеру, деталізуються в поточному галузевому законодавстві, що дає можливість створити ефективний механізм реалізації функцій держави, захисту прав людини і громадянина.

Формальна визначеність норм Конституції має суттєве значення для розкриття регулятивного потенціалу Основного Закону. Ці норми є загальнообов'язковими до виконання на всій території держави. Цінність Конституції полягає і в тому, що належне застосування її норм дає можливість досягти запрограмованих результатів.

Але це значною мірою залежить і від того, як конституційні приписи деталізуються в галузевому законодавстві і чи є в державі необхідні закони. Після набуття чинності Конституцією України 1996 р. парламент повинен був прийняти близько 50 законів, які безпосередньо впливали з Основного Закону. Йдеться про базові закони в різних сферах соціальної практики. Але, на жаль, після чотирьохрічного функціонування Конституції багато з них так і не було прийнято, а деякі з них не були приведені у відповідність із нормами Конституції, наприклад, Закон “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”. Неякісне регулювання відносин у сфері реалізації форм безпосередньої демократії, особливо щодо референдумів, створює в суспільстві досить складну соціально-політичну і психологічну ситуацію, конфронтацію різних політичних сил щодо наслідків всеукраїнського референдуму, проведеного 16 квітня 2000 р., визначення його змісту і юридичної природи (до цих пір у політичній еліті та наукових колах тривають суперечки про те, який це був референдум — консультативний чи звичайний).

Безумовно, важливо, що Конституція України 1996 р. вперше в практиці українського конституціоналізму встановлює, що конституційні норми є нормами прямої дії. Але цього, як бачимо, ще не досить, оскільки Конституція не може детально врегульовувати суспільні відносини, в тому числі й щодо референдумів.

Цінність Конституції України не слід відривати від цінності права в цілому як регулятора суспільних відносин. У цивілізованому суспільстві немає іншої системи соціальних норм як правових, яка б могла забезпечити (причому на засадах, поєднуючих нормативне та індивідуальне опосередкування поведінки людей) доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, втілюючи при цьому духовні, моральні цінності. “Право володіє такими якостями, завдяки яким можливо ввести в соціальне життя загальну, стабільну, суворо визначену за змістом, гарантовану державою систему типових масштабів поведінки,

функціонуючу постійно і безперервно в часі”. Воно є унікальною соціальною цінністю. Це можливо сказати насамперед і щодо Конституції як нормативно-правового акту, що відповідає ідеалам гуманізму, добра, справедливості. Конституційні норми, з одного боку, протистоять свавіллю і беззаконню, а з іншого — забезпечують простір для впорядкування соціальної свободи і активності особи. Вони є базою поточного законодавства, визначають його демократичну спрямованість, зорієнтованість на забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

З позицій інструментального підходу можна не тільки говорити про те, що Конституція є соціальною цінністю взагалі як нормативно-правовий акт, а й наголосити на тому, що в ній ємко втілено основоположні правові цінності: права і свободи людини, верховенство права, безпека особи, рівність людей в гідності і правах тощо. Все це свідчить про те, що є всі підстави говорити про Конституцію як соціальну цінність. Але при цьому важливо, щоб це усвідомлювалося населенням, владними структурами, недержавними організаціями. На жаль, до усвідомлення суспільною думкою положення про особисту цінність Конституції ще далеко. Це пов’язане з ситуацією в соціально-економічній і політико-правовій сферах, з неодноразовим порушенням приписів Конституції державними органами, посадовими особами, з відсутністю чіткої системи правового виховання. Тому необхідно, щоб зусилля державних і недержавних інституцій були спрямовані на підвищення престижу Конституції України. Слід підкреслювати її демократичні засади, роль у забезпеченні перетворень у державі та суспільстві, її значущість для гарантування прав і свобод людини і громадянина.

Але тільки правовиховної роботи по становленню конституційної культури недостатньо. Необхідна цілеспрямована діяльність з конкретного втілення в життя конституційних норм. Це стосується як нормотворчої, так і правоохоронної та правозастосовної діяльності державних органів. Викорінення правового нігілізму, явища, яке істотно поширилося в останні роки, повинно починатися з забезпечення системи заходів, спрямованих на підвищення престижу і авторитету Конституції України як соціальної цінності. Конституція — унікальний нормативно-правовий акт, і це має бути усвідомлено громадянами країни. Конституція володіє великим регулятивним

потенціалом, значною соціальною енергією. Її можливості як інструмента соціальних перетворень повинні використовуватись ефективніше, ніж це має місце сьогодні. І це залежить від цілої низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, які необхідно враховувати, розробляючи теорію реалізації Конституції.

Цінність Конституції не має сенсу відривати від цінності конституційного права, оскільки вона є основою цієї галузі права і законодавства. Соціальна цінність конституційного права полягає в тому, що ця галузь права регулює найбільш важливі корінні економічні, соціальні та політичні відносини. Оскільки Конституція є “ядром” конституційного права, то стає зрозуміло, як якість конституційного тексту може впливати на розвиток конституційного законодавства, всієї правової системи України. Прогалини, суперечності в конституційному тексті можуть негативно впливати на становлення не тільки конституційного законодавства, а й законодавства інших галузей права. І навпаки, вдосконалення Конституції, конституційного законодавства позитивно впливає на розвиток правової системи в цілому і окремих її блоків.

Це пов'язане і з тим, що в Конституції міститься багато положень узагальненого характеру, насамперед норми-цілі, норми-принципи, норми-визначення, норми-завдання, які, безумовно, є основоположними не тільки для конституційного права. Слід зазначити, що наявність у Конституції України загальних положень, принципів, дефініцій не позбавляє Конституцію нормативності, навпаки, це свідчить про більш широке використання в її тексті якостей нормативності. Велика соціальна цінність конституційних принципів обумовлена тим, що вони акумулюють, узагальнюють найбільш важливі, соціально значущі явища і процеси матеріального і духовного життя суспільства, оцінюють їх і вводять у межі прийнятих у державі нормативів. Принципи тісно пов'язані з регулюванням суспільних відносин і істотно на них впливають, визначають їх демократичну спрямованість. Нормативність положень, які містяться в Конституції, впливає насамперед з нормативності самої Конституції як інтегруючого центру правової системи України. Причому Конституція виступає як активний центр формування національної правової системи. Безперечно, що таке призначення вона може виконати за умови визнання її нормативно-правової

природи. Визнання нормативності Конституції і принципів, у ній закріплених, — це необхідна умова становлення і підтримки режиму законності. Нормативність — один з головних проявів соціальної цінності Конституції. Відповідно, реалізація конституційних норм є своєрідним переведенням її нормативності у впорядкованість соціальних зв'язків. Заперечення нормативності будь-яких положень Конституції об'єктивно веде до недооцінки цього акта, зменшення його регулятивних можливостей, знижує ефективність його впливу на соціальні процеси і відповідно його соціальну цінність як у загальнотеоретичному, так і в інструментальному аспектах.

Конституція України найбільш узагальнено і разом з тим ємко закріплює грані свободи і активності особи, в тому числі в державно-правовій сфері. Тут вона в такому аспекті виступає як частина (але основна) законодавства. В конституційному тексті втілено основоположні моральні імперативи. І це теж важливо з точки зору її характеристики як соціальної цінності. Конституція створює правові умови становлення в Україні громадянського суспільства, багатопартійності, змагальності політичного процесу, ідеологічного плюралізму. Все це важливо з погляду становлення України як демократичної, правової держави. Цінність Конституції має не тільки внутрішній, а й зовнішній аспект прояву, оскільки вона закріплює цінності орієнтації Української держави в міжнародних зв'язках, визначає співвідношення внутрішнього і міжнародного законодавства, питання імплементації норм міжнародного права у внутрішнє законодавство України. Це важливо і з точки зору входження нашої держави в європейський і світовий правовий простір.

З прийняттям в Україні Конституції, на наш погляд, розпочався новий етап розвитку конституційного права України. Поступово на зміну “конституції — вітрині”, яка була характерною для радянського періоду, приходить “конституція — важіль”. Конституція з міфічного нормативно-правового акта, на який посилались, але фактично не сприймали як документ найвищої юридичної сили, поступово перетворюється на регулятор найважливіших правових зв'язків в Україні. Але це, на жаль, проводиться не завжди послідовно і цілеспрямовано. У відповідності з конституційними приписами повинні звіряти свою діяльність всі

суб'єкти правовідносин — від органів державної влади і органів місцевого самоврядування до громадян.

Конституція України має особливе значення з точки зору становлення конституційного права як галузі і формування сучасної системи державних органів. Вона ввела абсолютно нові інституції, яких не було в історії української державності: інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункову палату парламенту, інститути Президента, Конституційного Суду тощо. На базі Конституції 1996 р. відбувається процес збагачення конституційно-правових інститутів, пошук сучасних механізмів розв'язання складних державно-правових проблем. За останні роки досить динамічно йде розвиток інститутів безпосередньої демократії, особливо виборів. Зокрема, значно посилюються гарантії конституційного права громадян України обирати і бути обраними в органи державної влади і органи місцевого самоврядування. Але ж у волевиявленні громадян виборчими правовідносинами виникає немало складних проблем, пов'язаних з впровадженням “брудних технологій”, змагальністю суб'єктів виборчих правовідносин за межами моралі і конституційно-правового поля. Це підтвердили виборчі кампанії 1998 і 1999 років.

Цінність Конституції України полягає насамперед у тому, що вона є результатом консенсусу різних політичних сил, волі громадянського суспільства, і її завдання — стояти на сторожі інтересів особи і суспільства, забезпечувати свободу індивіда в різних сферах життя. Ідея свободи є основоположною в країнах з розвинутою політико-правовою системою і усталеними демократичними традиціями, вона втілена в їхніх конституціях. Цінність Конституції України визначається саме тим, чи дає вона простір для реалізації свободи індивіда, його активності в економічній, політико-правовій та інших сферах суспільного життя. Розкриття потенціалу чинної Конституції України — це й шлях до розуміння її соціальної цінності як для держави, так і суспільства, людини і громадянина.

Надійшла до редколегії 29. 09. 2000